

אביבה חלמיש

'לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל'

דבורה הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948, ירושלים: יד ושם – המכון הבינלאומי לחקר השואה, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ויד יצחק בן-צבי, תשע"ב, טו + 468 עמ'

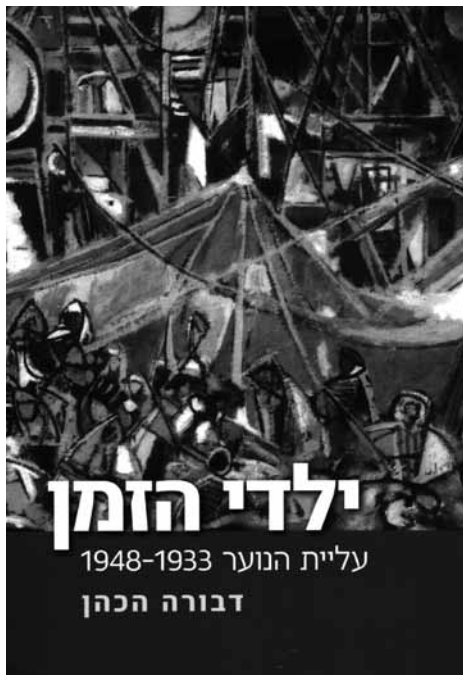
הספר 'ילדי הזמן' מאת דבורה הכהן מציג את סיפורה של 'עליית הנוער' עד קום המדינה, סאגה מופלאה, הנפרשת על פני כחמש-עשרה שנים וארצות רבות. כ-30,000 ילדים ובני נוער הועברו בגלוי ובאופן בלתי לגלי בשנים 1933-1948 מאירופה ומארצות האסלאם לארץ-ישראל. היה זה מפעל רב תהילה, וכרגיל – להצלחה אבות רבים, ובמקרה זה – כנראה בעיקר אימהות, והתנהלה תחרות על זכות הראשונים בו. אף כי בכואה לחקור את 'עליית הנוער' נכנסה המחברת לשדה חרוש למדי, שהרי סיפורה של 'עליית הנוער' לא היה עלום, היא הצליחה להכניס סדר בדברים ואף לפתוח תלמים חדשים של ידע ושל פרשנות.

מפעל 'עליית הנוער' הוא כר נרחב של נושאים מורכבים ורבי פנים (והדיון כאן מוגבל לשנים הנדונות בספר הנסקר), ועל כן ניתן לבחון אותו בהקשרים אחדים: מצבם של היהודים בגרמניה בשנות השלושים ולאחר מכן באירופה בכלל ובארצות האסלאם; מדיניות העלייה הציונית והמדיניות הבריטית באשר להגירת יהודים לארץ-ישראל; מאבקים פוליטיים ביישוב; ההיבט האנושי – ראיית הדברים מן הזווית של הנערים והנערות שעלו לארץ במסגרת 'עליית הנוער', של

הוריהם שנותרו מאחור, של היישוב שקלט אותם ושל המפגש בין הצדדים.

דיו רבה נשפכה על הסוגיה הרגישה והמורכבת מי ייסד את 'עליית הנוער'. ראוייה דבורה הכהן ליישר כוח על שנהגה במידת הצדק והחסד כלפי שתי הגיבורות. לא זו בלבד שהיא עומדת על זכויותיה ההיסטוריות של רחה פראייר, ונותנת לה את זכות הראשונות בהעלאת הרעיון, בזמנה ובראשית ביצועו; ולא זו בלבד שהיא מסבירה את חלקה של הנרייטה סאלד במימושו ובעשייתו למפעל לאומי; אלא שהיא גם 'מזכה' את סאלד מאשמת ניכוס התהילה לעצמה. הספר מאיר עוד דמויות מרכזיות בתולדות 'עליית הנוער', ובראשן הנס בייט, יד ימינה של סאלד, ומגולל את סיפור חייו המופלא, שהסתיים בטרם עת מכדורי ערבים סמוך לקסטל בדרכו לירושלים בשלהי 1947.

סיפור התפתחותה של 'עליית הנוער' כפי שהוא עולה מדפי הספר הוא מקרה מייצג

מקליטת הנערים, אך בטווח הקצר נאלצו חבריו להוריד את רמת חייהם כדי לקלוט את הבאים. המחשה למצב זה מצויה בכיתוב לתמונה בעמ' 153: 'בתי החניכים ואוהלי החברים [ההדגשה שלי].

כותרת מאמר הביקורת לקוחה מדברים שאמר דוד בן-גוריון בשלהי 1938: 'התביעה להביא לארץ ילדים מגרמניה איננה נובעת אצלנו רק מתוך רגש של רחמנות לגבי ילדים אלה. אם אדע שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה עלידי העברתם לאנגליה, ורק מחציתם – עלידי העברתם לארץ-ישראל, אני אבחר בדבר השני – כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא חשבון היסטורי של עם ישראל'.¹ הדברים נאמרו לאחר אחד מאותם מקרים שבהם ההיסטוריה מזמנת שני אירועים מכוננים בפרק זמן קצר: 'ליל הברדלח' ופרסום המסקנות של ועדת החלוקה (וודהר), שקברה את רעיון הקמתה של מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל. הציונות ניצבה באותה שעה מול שוקת שבורה כפולה: התברר קוצר ידה לנוכח ממדיו של האסון המתרגש באירופה, ונכזבה תקוותה להקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל בעתיד הנראה לעין. באותם ימים התברר גם עד כמה צנועים היו הפתרונות הארץ-ישראליים למצוקת יהודי גרמניה בכלל ובני הנוער בפרט; ואל מול 2,500 בני הנוער שנקלטו עד אז בארץ הודיעה בריטניה שהיא תעניק אשרות כניסה ל-10,000 ילדים פליטים, שהחזקתם בבריטניה תמומן על ידי בני משפחותיהם או ממקור כספי אחר.

דבריו הנזכרים של בן-גוריון, שמוכאים גם בספר (עמ' 216-218), עוררו ביקורת קשה, ובין היתר הוא הואשם בפלשתינוצנטריות. לשם הבנת דבריו כראוי יש לקרוא אותם בהקשר שנאמרו בו

של תופעה חוזרת בתולדות הציונות: אנשים 'מהשטח' פעלו בשיטת 'נעשה ונשמע'; 'משוגעים לדבר' הניעו מהלכים ויזמו מעשים; ולאחר זמן מה הלאימה התנועה הציונית את המפעל שהקימו באופן כמעט פרטיזוני ועשתה אותו לכלי שתפקידו חורגים ממטרותיו הראשוניות. אחות, כמעט תאומה, של 'עליית הנוער' מבחינה זו היא ההעפלה, שהחלה במועד סמוך לה, בשנת 1934, ושהגיעה למלוא תנופתה ולמיצוי תפקידיה הלאומיים לאחר מלחמת העולם השנייה.

מהסיפור של 'עליית הנוער' אנו למדים שלא די ברעיון מוצלח וב'משוגע לדבר', אלא שנחוץ גם אירוע קטסטרופלי שייתן לו דחיפה של ממש, ישמש קטליזטור. הרעיון שהעלתה פראייר לראשונה בשנת 1932 קרם עור וגידים רק כשנה לאחר מכן, לאחר עליית היטלר לשלטון, וקיבל תנופה של ממש בעקבות 'ליל הברדלח' (נובמבר 1938). וכך בשמנת החודשים הראשונים בשנת 1939 – עד פרוץ המלחמה – הגיעו במסגרת 'עליית הנוער' 2,500 נערים ונערות, כמספרם של העולים במסגרת זו בכל חמש השנים הקודמות יחד.

אף כי אין זו מטרתו של הספר והוא כמעט משיח לפי תומו בעניין זה, הוא מציג את שעתו היפה של הקיבוץ ואת תרומתו המכרעת להצלחת 'עליית הנוער'. עולה ממנו בבירור שהמפעל המבורך והמפואר הזה לא יכול היה להתממש ללא התנועה הקיבוצית. גם על עניין זה חל הכלל של 'נעשה ונשמע', שכן הפניית הנערים לקיבוצים הייתה מעין בררת מחדל, מהלך שנגקט עקב המחסור במוסדות חינוך עם פנימיות שיוכלו לקלוט את הנערים. הכהן אינה מעלימה את מאבקי הכוח והתחרות בין התנועות, אך מדבריה עולה שלעיתים דווקא התחרות צמחה התגייסות ומחויבות יתרה למפעל ולנערים ולנערות. בסופו של חשבון הקיבוץ הפיק תועלת

1 דברי בן-גוריון במרכז מפא"י, 7 בדצמבר 1938, נדפס: ד' בן-גוריון, זכרונות, ה': 1938, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 398.

לקיבוצים (ומדובר לא רק על בני משפחות דתיות, ראו למשל עמ' 145), תופעה ששיאה בפרשת 'ילדי טהרן' (עמ' 264-298). הכהן הגיעה למסקנה אמיצה שהמתחים בין הדתיים ל'עליית הנוער' גרמו לעיכוב בהבאת הנוער לארץ (עמ' 185). כה מקוממת ההתנהגות של חוגים דתיים המשתקפת בספר, עד שבלי משים עולה מחשבה פרועה, שאפשר לנסח בפרפרזה על דברי בן-גוריון: אילו היו הגורמים הדתיים הללו יודעים שאפשר להציל את כל ילדי גרמניה על ידי העברתם לקיבוצים, ורק את מחציתם – על ידי העברתם למוסדות חינוך דתיים, הם היו בוחרים באפשרות השנייה; והדברים האלה נכתבים בזהירות רבה ובצער נוקב.

הכהן אינה מסתפקת בדיון ב'עליית הנוער' ברמת המדיניות והביצוע, אלא מטעימה אותנו גם מן הפן האישי ומגוללת את סיפוריהם של הנערים והנערות ואת קשיי הקליטה. כידוע כל הגירה כרוכה בכאב חיתוך השורשים, בעקירה ממקום ההולדת, במעבר למקום חדש ובייסורי קליטה, וכל אלה לא פסחו על 'ילדי הזמן'. הייחוד בסיפורם של ילדי 'עליית הנוער' בשנות השלושים, כשבחנים אותו ממרחק הזמן, הוא כפול. ראשית, ההתבוננות שלהם בדיעבד על חוויותיהם בנעוריהם – מהלך שהוא תמיד בעייתי בעיני היסטוריונים (והכהן עצמה ערה לכך, עמ' יב) – מפויסת מן המקובל בדרך כלל. דומה שעם הזמן התעמעמו הצער והקשיים לנוכח הידיעה מה היה עולה בגורלם אילו לא היו הולכים בדרך זו. שנית, בכל הגירה יש 'דור מדבר', זה המשלם במידה זו או אחרת את מחיר החיפוש אחר עתיד טוב יותר. בגלי הגירה אחרים, ובכללם העליות לישראל, סָבָל תועי המדבר, ההורים, הקריין על הבנים; והדור הצעיר, שקליטתו הייתה קלה מזו של הוריו, התייסר בקשייהם של ההורים. מרובם של גיבורי הספר בפרק הזמן שעד 1939 נחסכה –

כפי שהוסבר לעיל. זאת ועוד, בעת ההיא עדיין לא נטען הפועל 'להציל' במשמעות שקיבל המונח 'הצלה' בתקופת השואה. צמד המושגים 'הצלה או גאולה', שרווח אז בשיח הציוני, מסייע לפרש את דבריו של בן-גוריון כך: אפשר אולי להציל את ילדי גרמניה על ידי העברתם לייעדים אחרים, אך בכך לא ייושע המאבק הציוני להקמת מדינה יהודית, ומלבד זאת רק בארץ-ישראל תתאפשר לא רק הצלתם של הילדים אלא גם גאולתם.² ההבחנה בין הצלה כפשוטה לבין גאולה במובנה הציוני מזמינה מחקר השוואתי בין אופן הקליטה, לטווח הקצר והארוך, של ילדים יהודים מגרמניה בארץ-ישראל מצד אחד ובארצות יעד אחרות – ובמיוחד אלה שבאו במסגרת הקינדרטרנספורט לאנגליה – מן הצד האחר.

בהקשר של הספר הנדון כאן דבריו של בן-גוריון שצוטטו לעיל הם מעין רמז לכך שאף כי מפעל 'עליית הנוער' בשנים שער פרוץ המלחמה היה מצומצם במספריו ובהיקפו הגאוגרפי ובמידה מסוימת גם המעמדי, יש לראות בו לא מעשה שהיה מוגבל להצלתם של בני נוער יהודים מגרמניה, אלא מהלך שסלל את הדרך לעוד רבים מילדי עם ישראל בבוא העת.

הפרק הארוך ביותר בספר, שכותרתו "הרעיון הקדוש" – עימות בין הדתיים לבין עליית הנוער', ודיונים בפרקים אחרים בעימותים סביב מסגרות החינוך של ילדי 'עליית הנוער' לדורותיהם, טורדים את המחשבה ומעלים הרהורים לא רק על העבר. בפרק האמור מובאות תגובות של גורמים דתיים על 'עליית הנוער' ודרישותיהם לשלוח למסגרות חינוך דתיות ילדים שלא היו מבתים דתיים. מתוארים בו מאבקים של הדתיים נגד שליחת נערים שבאו במסגרת 'עליית הנוער'

2 ראו בעניין זה: א' חלמיש, 'מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים: בין "גאולה" ל"הצלה"', זמנים, 58 (אביב 1997), עמ' 86-98.

וחוסר תקווה. הסיכויים של כותביהם, בני העשרה וראשית שנות העשרים לחייהם, לצאת מפולין ולעלות לארץ שאפו לאפס.⁴ ליהודי גרמניה ולבני הנוער שם היו סיכויים רבים יותר, באופן מוחלט ויחסי גם יחד. ועם זאת מפעל 'עליית הנוער' על כ-5,000 הנהגים ממנו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה היה טיפה בים.

אחד מפרקי הספר נושא את השם 'במירון נגד הזמן', כותרת המבטאת לא רק את מצבה של 'עליית הנוער' בשנים שלפני מלחמת העולם, אלא את מצבם של הציונות ושל העם היהודי. ספרי שדן במדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים קרוי 'במירון כפול נגד הזמן' – 'כפול' כי הוא התנהל בשני מסלולים מקבילים ולא סינכרוניים: באירופה ובארץ-ישראל. ניתן ליישם כותרת זו לדיון הנוכחי כך: 'עליית הנוער' אפשרה לאלפי בני נוער לנצח במירון נגד הזמן על שני מסלולים, ואף שלא היה ביכולתה להביא לניצחונם של כל היהודים באירופה במירון הבלתי אפשרי הזה, היא תרמה במישרין ובעקיפין לניצחונה של הציונות במסלול הארץ-ישראלי. וגם לכך מכוונת כותרת מאמר הביקורת הזה: חשבונה החיובי של 'עליית הנוער' הוא לא רק החשבון של בני הנוער שזכו ליהנות ממנה לפני מלחמת העולם השנייה, במהלכה ואחריה, אלא גם החשבון ההיסטורי של עם ישראל.

לרוע מזלם – החוויה הזאת; אולם ייתכן שהדבר הקל עליהם להיקלט, אף כי במחיר כבד עד מאוד, שגרם לרבים מהם ייסורי מצפון מתמשכים.

תכתיבי מדיניות ההגירה המנדטורית הגבילו את הפעילות של 'עליית הנוער' עד פרוץ המלחמה לארצות הדוברות גרמנית. 4,788 מתוך כ-5,000 בני הנוער שבאו לארץ באותן שנים, מוצאם היה מגרמניה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה. הגבלתה של 'עליית הנוער' כמעט רק לארצות אלה עוררה לא מעט ביקורת, וגם קנאה, מצד יוצאי ארצות אחרות בהנהגה הציונית וביישוב. מבחינה זו שפר גורלה של יהדות גרמניה יחסית ליהודי ארצות אירופה האחרות, ובמיוחד פולין, משום שבפרק הזמן שמעליית היטלר לשלטון עד פרוץ המלחמה התאפשר לרבים מהם להימלט בעוד מועד מן ההשמדה. על כך יש להוסיף את המדיניות הבריטית שנתנה להם עדיפות בכניסה לארץ-ישראל ואת משאבי הכסף שעמדו לרשות קליטתם – בארץ וביעדים אחרים – בזכות התגייסות יהודי העולם לטובתם.

סמוך לפרסומו של 'ילדי הזמן' ראה אור הספר 'עלילות נעורים: אוטוביוגרפיות של בני נוער יהודים מפולין בין שתי מלחמות העולם',³ שהוא קובץ אוטוביוגרפיות שכתבו נערים ונערות בפולין בשנות השלושים. מהחיבורים המובאים בספר המרתק והמפעים הזה עולה תחושת מחנק

3 הנהגה וזה חסר: 'א' חלמיש, במירון כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים תשס"ו, עמ' 302-338.

3 מבחר, מבוא והקדמות ע' בוסק, בעריכת א' נוברשטרן, ירושלים תשע"ב.

4 ראו בעניין זה הפרק 'עניי איזו ארץ קודמים? חלוקת הרישיונות בין ארצות הגולה', ובו סעיף שכותרתו 'זה